

ATROF MUHITNI MUHOFAZALASHNING DOLZARBLIGI

A.Berdimbetova - katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: atrof- muhitni muhofazalash, tirik tabiat, atmosfera, o'simliklar, suv, tuproq, hayvonot, ratsional foydalanish.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, живая природа, атмосфера, растение, вода, земля, животные, рациональное использование.

Key words: environment protection, living nature, atmosphere, plant, water, ground, animals, rational use.

Atrof muhitni muhofazalash – tirik (osimliklar va hayvonot dunyosi) va olik (tuproq, suv, atmosfera, iqlim) tabiatni tiklash va muhofazalash va ulardan ratsional foydalanish boyicha kompleks tadbirlardir.

Hozirgi vaqtda har bir mamlakatda atrof borliq muhitini himoyalash uchun tabiatni saqlash bo'yicha qonunchilik ishlab chiqarishda mamlakat ichkarisida va xalqaro huquq doirasidagi tabiat muhofazasi huquqiy bo'limlari o'z aksini topgan va u tabiiy resurslarni va hayotni asrash muhitini huquqiy asosi hisoblanadi.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) 1992 yil iyun oyida Rio-de-Janeyroda atrof muhit va uning rivojlanishi bo'yicha bolib o'tgan konferentsiyada tabiatni himoyalashga huquqiy yondoshishning 2 ta asosiy printsipini Qonuniy mustahkamlab qo'ydi:

1. Har bir mamlakatning atrof muhitni himoyalash bo'yicha samarali qonunchilikni yo'lga qo'yishi. Ular tomonidan ilgari so'riladigan me'yorlar, masalalar va yonalishlar atrof muhit va uni rivojlanishi, amalga oshiriladigan ishlar atrof muhitni muhofazasi bo'yicha real holatni aks ettirishi;

2. Har bir mamlakat atrof muhitni ifloslantirilganlik uchun javobgarlik boshqa ekologik zarar etkazganlik uchun zarar ko'rganlarga tovon to'lash bo'yicha milliy qonunchilikni ishlab chiqishi kerak.

Tabiatni muhofaza qilishga huquqiy yondoshishning umumiy printsipari barcha davlatlarni bir vaqtda va tabiatni saqlashning oqilona qonunchiligiga ega bo'lishini taqozo etadi. Shu sababli har bir mamlakatda tabiatni, ekologik muhitni buzish orqali odamlar sogligiga etkazilgan zararlarni uchun tovon to'lash bo'yicha va boshqa qonunlar qabul qilinishi zarur. Bu qonun jismoniy shaxslar uchun ham, xo'jalik faoliyati yurituvchi istalgan shakldagi sub'ektga ham bir xil darajada ta'sir etishi lozim.

Ekologik masalalarni echimini amalga oshirilishi maxsus davlat organlari xuddi shuningdek aholisi faoliyatiga ham bog'liq bo'ladi. Bunday faoliyatni maqsadi tabiiy imkoniyatlardan ratsional foydalanish, atrof muhitni ifloslantirilishiga barham berish, mamlakat barcha jamoatchiligini ekologik bilimlarga o'qitish va tarbiyalash hisoblanadi.

Tevarak atrof tabiat muhitini huquqiy jihatdan muhofazalash deganda muhofaza ob'ekti va uni ta'minlovchi tadbirlar hisoblanadigan me'yoriy aktlarni tayyorlash asoslash va amalda qo'llash tushuniladi. Bu tadbirlar jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadigan ekologik huquqni tashkil etadi.

Atrof muhitni himoya qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish murakkab va ko'p rejali muammolardir. Bu muammolarni echimlari inson va tabiatni o'zaro munosabatlarini tartibga solinishi, ularni ma'lum Qonuniyatlarga, yo'riqnomaga va qoidalarga bo'ysunishi bilan aloqadordir. Bizning mamlakatimizda bunday sistema qonunchilik tartibida o'rnatilgan.

O'zbekistonda tabiatni huquqiy muhofazalash sistemasiga quyidagi qonuniy tadbirlar kiradi:

1. Tabiiy resurslardan foydalanish, saqlash va rivojlantirish bo'yicha munosabatlarni huquqiy tartibga solish;

2. Kadrlarni o'qitish va tarbiyalashni tashkil etish, tabiatni muhofazalash ishlarini moddiy texnik taminlash va moliyalashtirish;

3. Tabiatni muhofazalash talablari bajarilishi yuzasidan davlat va jamoyat nazorati;

4. Tartib buzarlarni qonuniy javobgarligi.

Ekologik favqulodda vaziyat- bu tabiiy va inson omili ta'sirida tabiiy muhit tarkibiy qismlari holatining o'zgarishi.

Tirik organizmlar hayot kechiradigan er qobig'i – biosferaga insoniyatning faol ta'siri natijasida ayni vaqtda ekologik muvozanatning buzilishi bilan bogliq qator muammolar vujudga keldi. Tabiiy muhitning ifloslanishi natijasida aholi salomatligi, o'simlik va hayvonot olamining nobud bo'lishiga, binolar va inshootlarning buzilishiga olib kelmoqda.

Tabiatga antropogen faoliyat ta'siri natijasida uning tiklanish potentsiali pasayib bormoqda, bu esa ekologik krizisni yuzaga olib kelmoqda.

Ekologik favqulodda vaziyatlar kelib chiqish sabablariga ko'ra:

- 1). Quruqlik holatining o'zgarishi;
- 2). Atmosfera holatining o'zgarishi;
- 3). Gidrosfera holatining o'zgarishi;
- 4). Biosfera holatining o'zgarishi kabi turlarga bo'linadi.

Quruqlik holatining o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) tuproq va erning zaharli moddalar va sanoat chiqindilari bilan ifloslanishi; 2) tog'-kon ishlari va inson omili natijasida er yuzasining halokatli cho'kishi, ko'chki, o'pirlilish hodisalarining yuz berishi; 3) cho'llashishning hosil bo'lishi natijasida kelib chiqadi.

Atmosfera holatining o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) atmosferaning xavfli va ekologik zararli moddalar bilan ifloslanishi; 2) kislorod tanqisligi; 3) kislotali yog'inlar; 4) ozon qatlamining emirilishi; 5) ob-havo va iqlimning o'zgarishi natijasida yuzaga keladi.

Gidrosfera holatining o'zgarishi o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) er usti va er osti suvlarining sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishi; 2) sizot suvlari sathining ko'tarilishi; 3) suv zahiralarning kamayishi, ichimlik suvi tanqisligi holatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Biosfera holatining o'zgarishi bilan bogliq favqulodda vaziyatlar: 1) hayvonot va o'simlik dunyosi ayrim turlarining yo'qolib ketishi; 2) yirik hududlardagi o'simliklarning nobud bo'lishi; 3) tabiatda ko'payish darajasining ortib ketishi kabi holatlarda nomoyon bo'ladi.

Orol denaizining hozirai holati. Dengiz chol mintaqasida joylashganidan uning yuzasidan har vili 1 m qalinlikdagi suv bug'langan. O'tgan asrning boshlaridan suv sathi pasaya boshlangan. Masalan, 1911—1960-villar davomida Orol dengiziga darvolardan vog'in bilan birga bir vilda, o'rtacha 65 kub. km suv kelib turgan: suv yuzasidan esa 66,10 kub. km suv bug'langan. Shundav qilib, har vili dengiz 1 kub km 50 vil davomida esa 50 kub. km suvni vo'qotgan. Suv sathi avniqsa, o'tgan asrning 60-villaridan boshlab sug'oriladigan ekin mavdonlarining kengaytirilishi, Amudarvo va Sirdarvo suvlarining sug'orishga ishlatilishi tufavli keskin kamaya boshlagan. O'tgan 40 vildan ko'proq vaqt davomida Orol dengizining mavdoni devarli 4 marta, suv sathi 1,8 marta, undagi suv haimi 9 marta vaqin kamavdi. Dengiz suvining shorlanishi 9-10 g/l dan 70-84 g/l gacha ortdi. Hozirgi kunda dengiz chuqurligining kamavishi viliga 80-110 sm ni tashkil etadi. O'tgan 40 vil mobavnda qirg'oq chizigi 80-100 km pasavgan. Buning oqibatida 4,5 mln gektardan oshiqroq dengiz tubi ochilib qoldi. Hozirgi kunda Orol dengizi uch qismga bo'linib ketgan. Uning savoz kichik shimoliv qismining suvi kuchsiz minerallasgan (8-13 g/l), birmuncha kattaroq sayoz sharqiy qismi ancha kuchli sho'rlangan (68-72 g/l).

Ekologik tanglik Orol bo'yi tabiat, o'simliklar va hayvonot dunvosiga ham katta ziyon etkazdi. Suv zahiralarning kamayishi va sho'rlanishi natijasida vavlovlarida chorva uchun oziq bo'ladigan o'simliklar turi va sifati kamayib, o'tloqlar maydoni devarlik uch marta qisqardi. Amudarvo va Sirdarvo suvining kamavishi, suv toshqinlarining bo'lmasligi, darvolarning suv bosadigan qirg'oqlarida vastanib votadigan to'qavlardagi xilma-xil o'simliklarning qurib, vo'q bo'lib ketishiga olib keldi. Ularning o'rni qurg'oqchilikka chidamli vulgun, shuvoq kabi cho'l o'simliklari egallamoqda. To'qavlarining vo'qolishi ko'plab o'simlik va hayvon turlarining qirilib ketishiga sabab bo'ldi. O'tgan 20 asrning ikkinchi varmida Amudarvoning quvi qismidagi to'qavlarining buzilishi bilan bu joylardan vo'lbars, Buxoro bug'usi vo'qolib ketdi. Janubiv Orol bo'vidagi 60 dan ortiq qushlardan 10 ga vaqin turi vo'qolib borayotgani va 42 turidan ortig'i «noyob» turga aylanayotgani

haqiqatdir. Sho'rlanishning keskin ortishi tufayli Orol dengizi tobora o'lik dengizga aylanib bormoqda. Orol dengizi va Orol bo'vida suv havzalarda tarqalgan 28 tur baliqlardan 12 turi, jumladan Amudaryo

kurakburun. Orol mo'ylovkori yo'qolib ketayotgan va noyob turlarga kiritilgan.

Adabiyotlar

1. Yormatov G. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. -T.: «Aloqachi», 2009. 348- b.
2. Yormatov G. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. Oqiv qollanma. -T.: 2005.
3. Yoldosheva U. va boshqalar. Mehnatni muhofaza qilish. -T.: «Mehnat», 2005.
4. Nigmatov I., Tojiyev M.X., X. «Favqulogda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi» Darslik. -T.: Iqtisod-moliya. 2011. 260-b.
5. Михайлова Л.А. «Безопасность жизни деятельности» Санк-Петербург. «Питер» 2010.

REZYUME

Atrof-muhitni muhofazalash va tabiiy imkoniyatlardan ratsional foydalanish, atrof-muhitning ifloslantirilishiga barham berish, mamlakat barcha jamoatchiligini ekologik bilimlarga o'qitish va tarbiyalash.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов. Автор статьи даёт рекомендации по устранению повреждений, а также развитию экологического образования и знаний.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of environmental protection and rational use of natural resources. The author of the article gives recommendations on the elimination of damage and development of ecological education and knowledge.

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА МАХАЛЛИЙ ГЕОГРАФИК ТУШУНЧАЛАРНИ ЎРГАТИШ ЙЎЛЛАРИ

Р.Т.Гаипова - доцент

Г.Б.Утепова – доцент

Ажинеъз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: кўргазмалилик, ўлкашунослик материаллари, педагогик технология, табиий география бошланғич курси, самарадорлик, тушунча, кўникма.

Ключевые слова: наглядность, краеведческие материалы, педагогические технологии, начальный курс физической географии, понятие, приспособление.

Key words: visuals, handouts, local geographic sources, pedagogical technologies, the primary course in geography, conception, adaptation.

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқитилиши йўлга қўйилган фанлар орасида география ўзига хос мавқега эга. Хусусан, 5-синфда ўзлаштирилиши назарда тутилган табиий география бошланғич курси ўқувчиларга дастлабки географик билим асослари борасида маълумотлар бериб қолмай, балки уларда ўзлари туғилиб-ўсган юрт табиати, унинг ўзига хос географик хусусиятлари ҳақида тушунчалар бериш асосида ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилади. Бу борадаги ўқув фаолияти самарадорлигини ошириш таълим жараёнининг сифатини яхшилаш, янги педагогик технологияларни татбиқ этиш, шунингдек, ушбу жараёнда маҳаллий кўргазмали воситалардан мақсадга мувофиқ ва унумли фойдаланишни таъминлаш эҳтимоли.

Табиий география бошланғич курсини ўқитишда маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланиш, биринчидан, географик тушунчаларнинг ўқувчилар томонидан кўргазмалилик асосида ўзлаштирилишини таъминлаш, иккинчидан, ўз Ватани билан яқиндан танишиш имконини яратди.

Ўқувчилар томонидан уларнинг эътиборига ҳавола этилаётган назарий маълумотларнинг етарли даражада қабул қилиниши, англатилиши ҳамда улар ҳақидаги муайян тушунчаларнинг қарор топишига эришишда кўргазмали воситаларнинг аҳамияти ва роли бекиёсдир.

Географик тушунчалар кўлами жиҳатдан икки турга бўлинади:

1. Умумий тушунчалар
2. Хусусий тушунчалар

Умумий тушунчаларга алоҳида нарса ва ҳодисалар кирмасдан, балки бир хил ном билан аталувчи нарса ва ҳодисалар қиради. Масалан: денгиз, дарё, кўл, иқлим ва ҳоказо.

Хусусий тушунчалар яқка объект ва ҳодиса ҳақидаги географик ном билан аталувчи тушунча ҳисобланади. Масалан: «Қорақалпоғистоннинг иқлими», «Қорақалпоғистон тоғлари», «Қарақалпоғистон дарёлари» ва бошқалар.

Қорақалпоғистон Республикаси ер юзасининг текис бўлишига қарамастан, республика худуди табиий географик жиҳатдан 3 бўлимга бўлинади:

1. Амударё дельтаси
2. Қорақалпоғистон Қизилқуми
3. Устюрт платоси.

Улар табиий географик жиҳатдан ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси ва тупроқлари бир-бирдан ажиралиб туради. (1-жадвал)

Табиий география бошланғич курсидан айрим дарсларни бевосита мактаб ҳовлисида ёки унинг атрофида ўтказиш мақсадга мувофиқ. Қорақалпоғистон Республикасида бу борада қулай шарт-шароитлар мавжуд. Бу худудда тоғ ва текислик, дарё ва кўл, чўл ва тўқай бир-бири билан ёнма-ён жойлашган. Бинобарин, ўқув-билиш жараёнида жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ўтилиши учун қулай шароит мавжуд.

Дарс жараёнида географик тушунчалардан фойдаланиш қўйидаги ҳолатларнинг рўй беришини таъминлайди. Биринчидан, географик тушунчалар ўқувчиларда география дарсларига бўлган қизиқишни ҳосил қилади. Иккинчидан, улар томонидан географик тушунчаларнинг чуқур ўзлаштирилиши таъминланади. Учинчидан, ўқувчиларнинг тафаккури ривожланади, натижада ўзлаштирилган билим фаолият кўникмага айланади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг фаолиятини кузатиш, шунингдек, тажриба ишларини олиб бориш жараёнида ижобий натижани бери. Бундай:

1) Қорақалпоғистон Республикаси худудидан учрайдиган тоғ жинслари, қазиб олинувчи фойдали қазилмалардан иборат коллекциялардан фойдаланиш;

2) Қорақалпоғистон Республикаси худудидан кенг тарқалган тупроқ намуналаридан фойдаланиш;

3) Турли табиий зоналар, уларнинг ўзига хос географик хусусиятларини ўрганиш жараёнида шу худудда ўсувчи ўсимликлардан тайёрланган гербарийлардан фойдаланиш;

4) Муайян худудда яшовчи ёввойи ёки уй ҳайвонларининг турли органларидан тайёрланган коллекциялар ёки тулуплардан фойдаланиш, шунингдек, ўқувчиларни маҳаллий ҳайвонлар билан бевосита таништириш.

Бу каби омиллар ўқувчиларда ўрганилаётган объект ёки ҳодиса ҳақида аниқ тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш учун қулай шароитни юзага келтиради. Маҳаллий кўргазмалилик воситалари ёрдамида ўқувчиларнинг жонли мушоҳадаси ҳақиқатини аниқ образларга таянган ҳолда тўғри англатилишини таъминловчи имконият юзага келади. Ўқувчи ўз атрофидаги предмет ва ҳодисаларни бевосита кўради, кузатади, эшитади, демек, улар ҳақида осон ҳамда тўлиқ тасаввурга эга бўлади.

Ўлкашунослик материаллари ёрдамида умумий географик тушунчаларни шакллантиришнинг асосий йўли жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга боришдир.

Географик тушунчаларнинг шаклланиши, яъни ўрганиладиган нарса, объект ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятлари ҳамда асосий белгиларининг ўқувчилар онгида акс этишида ўлкашунослик материаллари муҳим ўринни эгалдайди.

Ўқувчилар табиий география бошланғич курси асосларини ўрганиш жараёнида жуда кўп географик терминлар, топонимлар, шунингдек маҳаллий воситалар борасида аниқ тасаввур ва илмий тушунчаларга эга бўлиши лозимдир. Шу билан бирга ушбу фанни ўрганишда ўқувчиларда маҳаллий воситалар асосида уларнинг амалий кўникма ва малакаларини ошириш мақсадга мувофиқдир.

Табиий география бошланғич курсини ўрганиш жараёнида умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синф ўқувчилари асосан қуйидаги назарий билим ва амалий малакаларини ўзлаштирилади:

1. Атмосфера, гидросфера, литосфера, уларни тадқиқ қилиш методлари ҳамда табиатнинг асосий компонентлари, уларнинг ўзаро боғланишлари ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлади.

2. Ўзи яшаб турган жойнинг табиий шароити, чўноччи, рельефи, дарёлари, кўллари, иқлими, сувлари, табиат зоналари ҳақида тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш.

3. Маҳаллий кўргазмали воситалардан тоғ жинс коллекциялари, ўсимлик гербарийлари, тупроқ намуналари ва бошқа воситалар умумий географик тушунчалар ҳосил қилишга хизмат қилади.

4. Табиат объектлари ва ҳодисалари бевосита географик тасаввур ҳосил қилишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, маҳаллий кўргазмали воситаларини тайёрлаш ва фойдаланиш учун уларни танлаш тамойилига ўқитувчи эътиборни қаратиши ҳамда ўрганилаётган мавзу учун